

Hairesis a schisma

Zrození křesťanského kacířství

MILAN HORÁK

Pohlédneme-li na dějiny křesťanství, zjistíme, že jsou do značné míry též dějinami pronásledování těch, kdo se odchýlili od většinových náboženských schémat. Český čtenář si nejspíš okamžitě vzpomene na Jana Husa, který byl oficiálními zástupci křesťanské církve pro své osobní křesťanské přesvědčení odsouzen jako kacíř a vydán k upálení; po nedlouhém přemýšlení se však mnohým z nás vybaví celá řada dalších jmen, celá řada poměrně známých osobností, které trpěly za svou věrnost poznané pravdě, od Giordana Bruna, který podobně jako český mistr skončil na hranici, po Jana Ámose Komenského, jehož osudem bylo opakované vyhnanství. Na druhou stranu nás možná napadne, že vlastně celé křesťanství začínalo jako kacířství, jako nekonformní hnutí v rámci židovství, jímž bylo za svou odlišnost tvrdo pronásledováno, a že první křesťanská století jsou i plná střetů s římskou státní mocí, která přívržence Kristovy krvavě potírala jako bezbožníky a buřiče.

Jak došlo k tomu, že z pronásledovaných se během času stali pronásledovatelé? Co hrozného se přihodilo křesťanské církvi, původně milující matce všech následovníků Krista, že se začala chovat jako macecha, že začala týrat své vlastní děti? Proměna z rozmanité a mnohotvárné prvotní církve v centralizovanou a dogmatickou instituci, s níž se střetávali kacíři na prahu novověku, trvala dlouhá staletí a sestávala z mnoha vývojových kroků. Zestátnění křesťanství na sklonku antiky, prosazení jednotné církevní struktury po stěhování národů, středověké začlenění duchovenstva do lenního systému, následná absolutizace papežské moci - v tom všem i v leccems dalším bychom mohli vidět příčiny výsledného stavu církve. Zásadní zlom v postoji církvi vůči kacířům však nastal ještě dříve, už koncem druhého křesťanského století, a byl úzce spjat se vznikem a růstem dvou velkých církevních hnutí, která dnes označujeme za kacířská.

Ovzduší prvotní církve

Prvotní křesťanská církev se ještě vůbec nepodobala oné složité a propracované organizaci, kterou známe z doby pozdější. Byla to spíše volná síť samostatných křesťanských sborů bez jednotného ústředí a všeobecně závazného pořádku, nebo ještě přesněji, bez ústředí a pořádku z pozemského hlediska, protože jejím středem byl skutečně Ježíš Kristus a její řady se přímo odvozovaly zvědomí jeho neviditelné přítomnosti. Všichni křesťané byli vnitřně spojeni svým vztahem k Pánu. Zevně toto spojení ztělesňovali jeho apoštolové a jejich pomocníci a žáci, již roznášeli poselství o Ježíši Kristu do všech koutů tehdejšího světa. Tam, kde lidé dokázali naslouchat jejich zvěsti, vznikaly místní sbory, o kterých se právem mluvilo jako o místních církvích, protože každý z nich byl všeobecným shromážděním věřících, a tím i plnohodnotným obrazem jediné neviditelné Církve.

Jádrem nového křesťanského sboru se stávali zpravidla ti, kteří v daném městě jako první přijali poselství apoštolů, tedy kteří se jako první narodili v Kristu. Podle toho se jim říkalo „presbyteroi“ - „prvorození“ nebo „starší“. U nich zprvu apoštol přebýval, u nich se zprvu konala bohoslužebná shromáždění, a jim také apoštol při svém odchodu z města svěřil vedení

místní obce křesťanů. Vkládáním rukou jim předal svou duchovní pravomoc, učinil je svými správci v místě, aby mohl pokračovat ve svém úkolu věrozvěsta zase jinde.

Sbor měl nadále žít samostatně, avšak v souvislosti s ostatním křesťanstvem. Apoštol proto mezi presbytery vyvolil jednoho, který měl za úkol zastupovat místní křesťanské společenství vůči celku Církve, a naopak celek Církve vůči místnímu společenství. Tomuto představenému sboru se říkalo nejčastěji ‚episkopos‘; to znamená doslova ‚dohlizitel‘, avšak v pozadí tohoto označení můžeme tušit obraz Církve jako Boží stavby - slova ‚episkopos‘ se v užším smyslu užívalo pro stavebního dohlizitele, pro zástupce stavbyvedoucího, který dbal o to, aby stavba probíhala správně a řádně. Apoštol mohl na sbor, který založil, i nadále myslet v modlitbách, mohl mu podle možností posílat své pastýřské listy a případně jej v budoucnosti znovu navštívit, episkop byl však přítomen stále, udržoval živé spojení s křesťany v sousedních městech a na výraz svého úřadu předsedal bohoslužbě.

Episkop ani presbyteri ovšem neměli nad věřícími jinou pravomoc, než jaká bezprostředně vyplývala z jejich organizačních úkolů. Jako správci vedli všední i sváteční život místní křesťanské obce, ale nebyli nutně jejími mravoučnými a věroučnými soudci. Mohli nabádat ke správnému jednání, ještě lépe mohli jít sami příkladem svou svatostí, ale nemohli pravomocně odsuzovat či dokonce trestat. Mohli vyučovat podle míry svého poznání, mohli jiné vést k činnému poznávání pravdy, ale nemohli směrodatně zatracovat či dokonce zakazovat. Rozhodování v otázkách mravů a učení náleželo celému společenství, v něm byli presbyteri s episkopem rovnoprávními členy, majícími právě tolik autority, kolik jim náleželo podle jejich vlastní ctnosti a moudrosti, a především podle charismat, zvláštních nadání, jimiž se projevovala Boží přítomnost a přízeň.

Struktura prvotní křesťanské církve tak byla ještě velmi volná. Jednotlivé sbory žily svým vlastním životem, pro něž jim putující věrozvěstové a jimi ustanovení starší vytvářeli zevní rámec, avšak jehož náplň byla určována působením, nositelů charismat, tedy osobností Bohem obdarovaných pro tu či onu oblasť činnosti místního společenství. Celek byl zároveň nesmírně různorodý i prodchnutý jedním duchem. Nebylo ujednoceno ani vyznání, natož pak svaté knihy, obřady, teologické představy, morální požadavky či metody duchovního cvičení. Různorodost myšlenek i praxe přitom ovšem rozhodně neznamenala libovůli či nevázanost v učení nebo ve skutcích - i odpůrci viděli v křesťanství jednodušnou nauku a přiznávali křesťanům záviděníhodnou mravní úroveň. Tato jednota v mnohosti však neplynula z věroučných dogmat nebo mravoučných regulí, nýbrž z prožitku přítomného Krista, jehož byl každý křesťan přímo účasten.

Markión, očišťovatel křesťanství

Během druhého křesťanského století můžeme ve zprvu mnohotvárné a jen volně propojené církevní organizaci sledovat postupný posun směrem k centralizaci a dogmatizaci. Jako jednu z příčin této proměny můžeme vidět určitou stabilizaci církve, upevnění jejích struktur a ustálení jejího života. Křesťanství, zpočátku budované na bezprostředním prožitku, má nyní čas i sílu reflektovat sebe samo. Mezi jeho vyznavači se začínají častěji objevovat osobnosti, které v reflexi svého náboženství docházejí k vyhraněným věroučným postojům, a episkopové jakožto odpovědní zástupci sboru se cítí nuceni k nim zaujímat právě tak vyhraněná stanoviska. Tento proces pak vrcholí ve druhé polovině druhého století událostmi kolem muže jménem Markión.

Jako o většině aktérů tehdejších církevních dějin máme o Markiónovi jen kusé životopisné údaje. Víme, že pocházel ze Sinópe, helénské přístavního města na jižním pobřeží Černého moře. Narodil se nejspíše někdy kolem roku 85 do duchovně i hmotně velmi dobře situované rodiny —jeho otec byl představeným sinópského křesťanského sboru a

pravděpodobně též majitelem rejdařství - pročež se mu dostalo dobrého vzdělání v křesťanské věrouce i ve světských vědách. Při svých studiích židovských svatých knih i vznikající apoštolské tradice si povšiml obrovského rozdílu mezi žárlivým a mstivým bohem, jež popisují židovská písmena, a bohem milosrdenství a lásky, o němž kázal Ježíš. Alegorický výklad starozákonních příběhů se mu zdál být laciným řešením, ba viděl v něm téměř rouhání proti neslýchaně novému poselství evangelia. Jediné smysluplné vysvětlení našel v představě dvou odlišných bohů - židovského boha, který stvořil svět a dal židům Mojžíšův zákon, a skutečného nejvyššího Boha, kterého tento svět nepoznal, ale který se zjevil v Kristu, aby nás lidi ze světa vysvobodil.

Když se Markión se svým objevem svěřil spolubratřím, byl pravděpodobně překvapen odmítavou reakcí většiny z nich. Očekával, že křesťané, dosud setrvávající v hlubokém omylu ztotožnění obou tak rozdílných bohů, mu budou vděční za to, že jim konečně otevřel oči. Nepochopení, či dokonce odpor, s nímž se setkal, ho vedly k přesvědčení, že křesťanství muselo být někým cíleně zmanipulováno; pravděpodobně to byl sám židovský bůh alias kníže tohoto světa, který vnukal následovníkům Krista zavádějící pojmy a nesprávné myšlenky. Jedinou cestu viděl Markión v radikálním odstranění tohoto neblahého boha z křesťanských představ, učení i životní praxe. Doufal, že v ostatních křesťanech nalezne spojence, ale čím naléhavěji se snažil získat je pro tuto nezbytnou očistu církve, tím více se jich stavělo proti němu.

Tak došlo k vážné roztržce v sinópském sboru, při níž se jen menšina bratří postavila za reformátora. Markión, v té době nejspíš již sám presbyter nebo dokonce episkop, byl vykázan z křesťanské obce v Sinopé jako hlasatel ‚hairesis‘. Toto řecké slovo, které dnes známe v podobě ‚hereze‘, je odvozeno od slovesa ‚hairein‘, ‚uchopit‘, a v daném kontextu označuje dílčí poznání, kterého se někdo chopil tak tvrdošíjně, že není schopen nahlédnout jeho neúplnost a omezenost. To vystihuje Markiónovu situaci - při jeho vzdělání a inteligenci mu nedokázal nikdo z protivníků vyvrátit jeho argumenty, a přitom, jak později trefně prohlásil Tertullian, i jen jediný kvítek by ho byl svou dokonalostí mohl přesvědčit o tom, že Bůh Kristův je zároveň Bůh Stvořitel. Sinópsští křesťané se však zatvrdili stejně jako jejich heretický bratr, a tím začala jedna z největších bouří v církevních dějinách.

Přívrženci, kterých měli v Sinopé celou řadu, vybavili Markióna doporučujícím listem k bratřím jiných sborů. K nim se nyní vyloučený reformátor vypravil, aby je přesvědčoval o své pravdě. Jeho radikalita vnašela do společenství křesťanů roztržky, které nutily k zásahům místní episkopy. Sám ctihodný Papias jej vykázal z Hierapole Frygické, sám slavný Polykarpos jej vyhnal ze sboru ve Smyrně. Markión se však nevzdával - byl přece přesvědčen, že nepřijmou-li křesťané jeho očištné snahy, je celé křesťanství ztraceno. Někdy v roce 138 nebo 139 dorazil do Říma, doufaje najít v tamním velkém sboru dostatečně silnou skupinu přívrženců pro své obnovné hnutí. Obrovským finančním darem si získal okamžitou přízeň římské křesťanské obce, a svou mravní bezúhonností, vzdělaností a zápallem pro evangelium si dokázal tuto přízeň několik let udržet. Jeho učení však i v Římě nutně vedlo ke sporům a různicím, které vyvrcholily v roce 144 spektakulárním vyloučením Markióna z římského sboru. Reformátor dostal zpátky všechny své peněžní dary a byl veřejně prohlášen za nebezpečného heretika.

Nyní si byl Markión jist, že stávající církev propadla nevléčitelnému bludu. Mobilizoval své přívržence, nasadil všechny své finanční prostředky a během několika let vybuřoval křesťanskou vzdorocírkev, očištěnou od vlády knížete tohoto světa. Předpokladem této čistoty byla přísná kázeň - zapovězeno bylo vše, co svazovalo člověka se zemí, ať již pití opojných nápojů, požívání masa či pohlavní styk. Markión sám vytvořil pro svou novou církev liturgii, modlitby i zpěvy, a dal se do sestavování svaté knihy. Z evangelií se mu zdálo Lukášovo nejméně zkažené; očištil je tedy od domnělých pozdějších omylů a manipulací, doplnil je právě tak očištěným výběrem z Pavlových listů a celek takto vzniklý jako vůbec první nazval

„Novým zákonem“ - v protikladu ke „Starému zákonu“ židů, kterýžto podle jeho názoru neměl v křesťanství co dělat. Své učení pak shrnul ve spisu „Antitheseis“, „Protiklady“, v němž na mnoha příkladech vysvětloval neslučitelnost starozákonního a novozákonního náboženství.

K původní Markiónově „hairesis“ se tak nyní přidalo „schisma“, „rozštěpení“, odmítnutí církevního obecenství s ostatními křesťany, které považoval za poblouzené, zkažené, ba zaprodané zlořečenému vládci hmotného světa. V poměru k tehdejší velikosti křesťanské církve to byl snad největší a nejnebezpečnější rozkol, který kdy křesťanství prodělalo. Markiónova církevní organizace se rozšířila téměř do všech míst, kde již dříve byly křesťanské sbory, intenzivní misijní činností se rozrostla a zesílila, a počtem přívrženců možná i na nějaký čas překonala církev tradiční. Ta ovšem tváří v tvář existenciální hrozbě sáhlak podobným krokům, jaké již předtím učinil Markióri - začala přesněji formulovat své učení, vymezovat hranice bludu a zatracovat bludaře. Proti sobě tak stály dvě podobné církve, vzájemně se odmítající podobnými slovy. Teprve postupný růst tradiční církve během následujícího století rozhodl o jejím vítězství - Markiónova církev, založená na askezi, jaké byli schopni jen málokteří, s ním nemohla udržet krok. Přesto ještě nejméně dalších tři sta let odolávala sílícím útokům a posléze i pronásledování, než se nad ní zavřela hladina křesťanských dějin.

Montanus, prorok a utěšitel

Stabilizace církevních struktur a života, která v první polovině druhého století vytvořila předpoklady pro reflexi křesťanského učení, vedla zároveň k určitému zpohodlnění křesťanské praxe. Církev už nebyla jen elitní skupinou nejlepších, nýbrž skýtala útočiště i zcela nepřikladným hříšníkům, jejichž přítomnost sváděla malověrnější bratry a sestry k opomíjení sebekázně. Organizace postavená na presbyterech a episkopech byla natolik efektivní, že zatlačovala do ústraní dřívější společné rozhodování na základě duchovních darů. Církev sice rostla a sílila, ale pro mnohé to byla právě známka úpadku. Podobně jako sebereflexe křesťanství umožnila markiónovskou krizi, začala se v církvi s jejím postupujícím zesvětšňováním objevovat hnutí, která se snažila obnovit původní nadšení a kázeň.

S takovýmto voláním po duchovní obrodě církve vystoupil kolem roku 160 kazatel Montanus ve frygické vesnici Ardabau. Cítil se být povolán prorokem, který má křesťanstvo, propadající již hříchům a bezduchosti, přivést k opětovné nápravě. Za základ církevní obnovy považoval přísné mravy - zdůrazňoval důležitost půstu a svým následovníkům jej předepisoval v míře daleko překračující běžnou praxi, nabádal k panenství, zatímco manželství původně zcela zavrhoval a později připouštěl jen za určitých podmínek, nade vše chválil mučednictví a zatracoval ty, kdo při pronásledování, byť na mučidlech, zapřeli Krista nebo vydali ke zničení svaté spisy. Očekával, že církev žijící mravně a plně obrácena k Bohu bude hojně obdarována charismaty, nezpochybnitelnými to důkazy přítomnosti Ducha. Sám šel v tomto smyslu příkladem - žil v přísné askezi, již nebylo lze vytknout jedině zakolísání, a měl dar extatického prorockví, jímž k němu a k jeho přívržencům promlouval Bůh.

Pravděpodobně již v počátcích jeho působení se k obrodnému kazateli připojily dvě další prorokyně, Priska a Maximilia. Jejich působiště, městečko Pepuza, se stalo střediskem celého hnutí. K dosavadním židovským a křesťanským spisům, jichž církev užívala, přibyla nyní nová prorockví, sesílaná Montanovi i jeho pobočnicím a zapisovaná jejich posluchači jako doplněk a závěr všeho Božího zjevení. Jako taková se ovšem neomezovala jen na obecné mravní nabádání, nýbrž obsahovala i jasné pokyny právě pro tento čas — již zanedlouho nastane konec světa a poslední soud, a podle toho je třeba jednat. Je nejvyšší čas činit pokání a obrátit se na pravou cestu. Všichni praví křesťané se mají shromáždit do Pepuzy, kam

sestoupí znovupřicházející Kristus. Montanus sám je jím slíbený Utěšitel, Duch svatý zjevený v těle, který byl poslán, aby připravil druhý příchod Páně.

Prorocké volání z Frygie zasáhlo celou církev. Malá Asie, Sýrie a Thrákie, Gallie, karthaginská Afrika se zachvěly pod dojmem Montanova kázání. Jeho výzva byla mnohými přijata s nadšením, jinými však se skepsí či otevřeným odporem. Vždyť prohlašuje-li někdo, že všichni praví křesťané se nyní mají oddat přísné askezi a vypravit se k závěrečnému shromáždění církve do frygických hor, znamená to v důsledku, že kdo nepřijme všechny mimořádné mravní předpisy a neodejde do Pepuzy, ten není pravý křesťan. Montanův požadavek implicitně obsahoval rozdělení církve na pravou a nepravou. ‚Schisma‘, které v případě Markióna vyplynulo až druhotně z jeho ‚hairesis‘, stálo v případě proroka z Frygie už na počátku jeho působení.

Na nastalou situaci se cítili povinni odpovědět právě episkopové, protože k jejich poslání patřila i starost o jednotu církve. Montanus odvozoval autoritu svého hnutí z projevů bezprostřední přítomnosti Ducha - nejen on sám dostával od Boha prorocká zjevení, nýbrž mnoho z jeho přívrženců v duchovním vytržení prorokovalo nebo mluvilo jazyky, zatímco ve většinové církvi bylo tehdy podobně obdařených již jen pomálu; montanisté byli neposkvrněných mravů a jejich život byl naplněn modlitbou a postem, zatímco ostatní křesťané často i opakovaně propadali hříchu a zanedbávali asketická cvičení. Někteří z episkopů se proto snažili zpochybnit tuto morální čistotu frygických schismaticů, jiní jim předhazovali přehnanou extatiku a blouznění, všichni se však shodli v tom, že ani sebelepší proroctví či sebedokonalejší mravy neopravňují nikoho automaticky k vedení církve. Episkopové poukázali na apoštoly, kteří ustanovili jejich předchůdce správci nad sbory - nejenže to byli lidé svatí a naplnění Duchem, nýbrž byli vybráni a vysláni samotným Pánem. Dva proroci se mohou donekonečna přít, kdo z nich prorokuje lépe; poslušnost episkopů vedoucí až k apoštolům je však jasně dokazatelná skutečnost. Církev nejsou ti, kdo se prohlašují za blízké Bohu, nýbrž ti, kdo setrvávají ve stavbě, kterou založil Kristus. Odvrhnutí montanistů jako rozkolníků sice jasně vymezilo organizační rámec většinové církve, avšak frygickému hnutí příliš neublížilo. To si svou první hlubokou krizi nakonec způsobilo samo. Když v roce 179 zemřela Maximilla jakožto poslední ze tří prorockých vůdců, nenaplnila se její vlastní předpověď, podle níž měl bezprostředně po její smrti následovat tak dlouho již slibovaný druhý příchod Kristův. Mnozí montanisté se vrátili do společenství většiny křesťanů, jiní se pokoušeli vysvětlit, proč selhalo proroctví. V podobě oproštěné od konkrétních časů a míst nakonec hnutí vzplálo znovu, tentokrát zejména v karthaginské Africe, kde se k němu přidal dokonce církevní učitel Tertullián. Vždy znovu se však projevovala jeho základní slabost— tam, kde se příliš opřelo o nová proroctví a tím i ‚hairesis‘ svých vůdců, měnilo se v uzavřenou skupinu bez valného vlivu, a tam, kde se naopak snažilo vyhnout blouznění a herezím, bylo snadno vstřebáváno většinovou církví. Přibližně ve stejné době, kdy přestáváme v dějinách křesťanství nacházet zmínky o markionitech, ztrácí se nám z očí i stopa skomírajícího montanismu.

Proměna a úkol

Jakkoli poučné a napínavé jsou samotné příběhy Markiónovy hereze a Montanova schizmatu, největší poučení i napětí nám skýtá proměna, již v konfrontaci s oběma hnutími prodělal hlavní církevní proud. Když z jedné strany zaznělo vůči církvi obvinění z bludu, nedokázali její představitelé odpovědět jinak než zase stejným obviněním. Když se z druhé strany ozval nárok na jediné pravé křesťanství, nenašla církev jiné řešení než nárokovat si pro sebe totéž. Episkopové, původně jen presbyteři se zvláštní organizační odpovědností, se jakožto zástupci církve právě na základě této odpovědnosti stávají též soudci učení a mravů. Rozšíření jejich

pravomocí považuje církev za přirozené a oprávněné, protože v nich vidí skutečné následníky apoštolů. Episkop se mění ve výlučného vůdce svého sboru ve všech oblastech jeho života a presbyteři v pouhé prodloužené ruce a ústa svého episkopa. Vzniká struktura, kterou známe z tradičních křesťanských společenství dodnes - jen původní ‚episkopos‘ se nám mezitím vývojem jazyka změnilo v ‚biskup‘, a označení ‚presbyteros‘ jsme si narozdíl od mnoha jiných národů (viz třeba anglické ‚priest‘ nebo německé ‚Priester‘) nahradili slovem ‚kněz‘.

Ona velká proměna se ovšem netýkala jen uspořádání duchovenstva a vnitřních vztahů v jednotlivých sborech, nýbrž projevila se i ve vystupování církve navenek. Zatímco dříve bylo možno mluvit prostě o ‚církví‘, a každému bylo jasné, že se tím míní souhrn všech křesťanův jejich různorodosti, nyní se objevily církve různé. Zatímco dříve mohl každý vyznavač Krista bez rozmýšlení odoovědět kladně na otázku, zda k církvi patří, nyní se musel nejprve zeptat tazatele, kterou církev má na mysli. Tu jedinou? Tu pravou? Vždyť je tu více těch, které se samy považují za jediné a pravé. Tedy tu Markiónovu? Nebo tu Montanovu? Nebo nějakou jinou podobnou? Křesťané nepatřící k žádnému z vyhraněných proudů náhle pocítovali potřebu svou církevní organizaci nějak pojmenovat. Aby zdůraznili, že nejsou nějakou bludařskou nebo rozkolnickou sektou, dali své církvi přívlastek ‚katholiké‘, ‚všeobecná‘. Tedy právě v době, kdy církevní Organizace hlavního křesťanského proudu ve skutečnosti přestala být všeobecnou, začala se všeobecnou nazývat.

Na počátku těchto proměn sice ještě trvala rozmanitost prvotního křesťanství, ale posunem v uspořádání a sebepojetí církve započal vývojový proces, který už nebylo lze zdržet. Obraz církve jako všeobjímající matky, která uzdravuje všechna pochybení svou svátostnou silou, se začal měnit v karikaturu církve jako neurotické hospodyně, která se snaží každý nalezený blud či rozkol rychle vymést ven ze svého příbytku. Na místě skutečně všeobecné Církve, spojené vědomím společného Pána a přitom různorodé ve svých projevech, vznikaly od té doby stále další „jediné pravé církve“, hotové zbavovat se kacířů čím dál razantnějšími prostředky. Pro svébytné hledače pravdy, samostatné myslitele, tazatele nepříjemných otázek ubývalo prostoru, a mnohý z nich se tak dostal mimo rámec církve zcela bezděky.

Byť dnes kacíře již nenutíme k doznání v mučírňách a neposíláme je do plamenů, pohybuje se křesťanská církev stále ve vodách, do nichž zamířila na sklonku druhého století. Naše pojmy, jimiž uchopujeme skutečnosti svého náboženství, stále odpovídají spíše církvi rozdělené a znesvářené. Úkol pochopit jednotu Církve i v rozmanitosti vyznání, představ, obřadů, zvyků a mravních požadavků, při jehož plnění selhávali naši předchůdci, stojí nyní před námi. Dokážeme si s ním poradit, nebo ho nesplněný předáme zas dál?